

Львівський державний університет імені І.Франка

На правах рукопису

КУХАР Валентина Миколаївна

**ГРОМАДСЬКО - ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
М. ГРУШЕВСЬКОГО (1894 - 1914 рр.)**

Спеціальність: 07.00.01 - Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів - 1997

36,707

Дисертація *є рукопис* 00760791 (U)

Робота виконана на кафедрі політичної історії Львівського державного університету ім.І.Франка

Науковий керівник - кандидат історичних наук
Серкіз Ярослав Іванович

Офіційні опоненти : доктор історичних наук
Зашкільняк Леонід Опанасович
кандидат історичних наук
Патер Іван Григорович

Провідна установа - Прикарпатський державний університет
ім.В.Стефаника

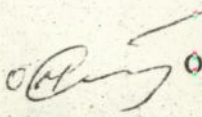
Захист відбудеться 25 лютого 1997 р. о 15 год. 30 хв. на засіданні Спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій при Львівському державному університеті ім.І.Франка К.04.04.11 (290601, м.Львів, вул. Університетська, 1)

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Львівського університету (290005, м.Львів, вул. Драгоманова, 5)

Автореферат розісланий "21" січня 1997 р.

Вчений секретар

Спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

 О.М.Сухий

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Національно-державне відродження, яке переживає Україна на сучасному етапі, тенденції трансформації суспільної свідомості, духовного оновлення й політичного розкріпачення її громадянства посилюють зацікавлення широкого загалу історією молоді країни, а разом з тим стимулюють пошук у минулому історичних паралелей процесам та явищам сьогодення. У цьому контексті не випадковим є й гострий інтерес до українського відродження кінця XIX - початку XX ст. - епохи найбільше генетично спорідненої з національним ренесансом нашого часу.

Значної уваги заслуговують історичні постаті того часу, адже саме завдяки їхньому інтелектуальному потенціалу, невтомній праці та невсипущій енергії український рух з вузькокорпоративного перетворюється у масовий і стає вагомим чинником європейського суспільно-політичного процесу.

Особливе місце серед визначних історичних фігур тієї доби належить М.Грушевському. Не вдовольнившись кар'єрою "кабінетного вченого", він увійшов у світову історію водночас і як визначна політична фігура, талановитий громадський діяч, непересічний організатор і, взагалі, багатомірно обдарована особистість, універсалізму якої можна тільки щиро дивуватися.

Волею долі йому довелося жити й творити на зламі двох століть і двох епох - в історії українського національного відродження, ділити себе між двома частинами порізнених державними кордонами українських земель і уникати уваги поліційних органів двох велетенських європейських імперій. Але й ці непрості обставини не перешкодили йому стати одним з найвидатніших фундаторів української державності, провідним ідеологом української соборності, неперевершеним координатором українського науково-культурного і суспільно-політичного життя кінця XIX - початку XX ст. Як цілком слушно підкреслював Л.Винар, "Михайло Грушевський становить епоху українського національно-державного відродження, яка охоплює усі головні ділянки українського життя і його ди-

намічну боротьбу за самобутність української нації і її культури¹. Саме з огляду на це, *об'єктом дослідження* була обрана особа Михайла Сергійовича Грушевського, а *предметом вивчення* послужила його громадсько-політична діяльність.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють час викладацької діяльності М.Грушевського у Львівському університеті. Тобто, робота орієнтована на 1894-1914 рр. або "галицьку добу" життєдіяльності вченого. Зупинити свій вибір на таких хронологічних межах автора праці спонукала та обставина, що галицьке двадцятиліття представляє собою окремий цілісний і самобутній період життя та діяльності історика, позначений найвищим піднесенням його громадсько-політичної активності. Заразом логіка дослідження змушує дисертанта цілком свідомо переступити нижній поріг зазначеного хронологічного відрізка, щоб проаналізувати формування та еволюцію суспільно-політичних поглядів М.Грушевського до приїзду в Галичину і тим самим показати ціннісно-орієнтаційне підґрунтя громадсько-політичної діяльності цієї історичної постаті.

Актуальність теми дослідження. Обрана дисертантом тема представляє значний інтерес для сьогодення. Зацікавлення нею великою мірою зумовлене високою практичною цінністю досвіду громадсько-політичної діяльності М.Грушевського 1894-1914 рр. та наявністю широких можливостей його використання на сучасному етапі національно-державної розбудови України. В академічному плані актуальність теми дослідження продиктована необхідністю створення цілісної наукової біографії М.Грушевського та потребою всебічного й об'єктивного дослідження українського відродження кінця XIX - початку XX ст.

Обрана тема є малодослідженою. Такий стан наукової розробки даної проблеми став закономірним результатом довготривалого панування в Україні тоталітарної системи, яка наклала табу на об'єктивне дослідження цього питання вітчизняними істориками і шляхом суворого регламентування доступу до найважливіших грушевськознавчих матеріалів унеможливила його повноцінне вивчення зарубіжними вченими.

¹ Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського (Вступ до грушевськознавства) // Український історик . - 1984. - № 1-4. - С.7.

Історіографія проблеми, становлячи невід'ємну складову грушевськознавства, аналогічно до цієї дисципліни у своєму розвитку пройшла ті ж три основні етапи.

Перший етап охоплює період з другої половини 90-х рр. XIX ст. до середини 60-х рр. XX ст. Його найхарактернішою ознакою є активне нагромадження фактажу за майже повної відсутності суто наукових розробок з даної проблеми. Для цього періоду особливо властиві публікації праць сучасників М.Грушевського, витримані найчастіше в довідково-інформативному, науково-популярному чи публіцистичному стилях.

Помітний масив у історіографії цієї доби складають роботи політичних опонентів М.Грушевського. Серед них слід виділити праці А.Стороженка² та С.Щеголева³, котрі чи не найсильніше з усіх ідейно споріднених з ними публікацій торкаються громадсько-політичної діяльності М.Грушевського.

У контексті даного дослідження певний інтерес представляє і серія ювілейних науково-популярних статей про М.Грушевського, що з'явилися на світ ще за його життя. Особливо цінними серед них є роботи О.Лотоцького⁴, С.Єфремова⁵ та Б.Магміта⁶, котрі вигідно виділяються на фоні інших високим рівнем як інформативності, так і об'єктивності.

З власне наукових прижиттєвих праць, що до певної міри стосуються проблематики, досліджуваної у дисертації, насамперед варто згадати роботу Дм.Багалія "Акад. М.С.Грушевський та його місце в українській історіографії"⁷. На відміну від статей періоду ідейних нагінок на вченого початку 30-х рр. у ній знаходимо

² Стороженко А. Происхождение и сущность украинфильства. - К., 1912. - 58 с.

³ Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. - К., 1914. - С.47-49, 54-58; Он же. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. - К., 1912. - С.121-126, 158-162, 164-166.

⁴ Белоусенко А. [Лотоцький О.] На общественном посту (М.С.Грушевский как общественный деятель) // Украинская жизнь. - 1916. - № 12. - С.17-29.

⁵ Єфремов С. На страже національного достоїнства (К характеристике публицистической деятельности проф. М.С.Грушевского) // Там же. - 1916. - № 12. - С.46-62.

⁶ Магміт Б. Сучасні українські політики. Всеукраїнець. Спроба характеристики проф. Мих.Грушевського // Шляхи. - Львів, 1917. - С.362-376.

⁷ Багалій Дм. Акад. М.С.Грушевський та його місце в українській історіографії // Червоний шлях. - 1927. - № 1. - С.160-217.

достатньо об'єктивний, на наш погляд, підхід до питання формування та еволюції суспільно-політичних поглядів М.Грушевського.

Широкий потік публікацій, які фрагментарно охоплюють питання громадсько-політичної діяльності М.Грушевського в 1894-1914 рр., з'являється протягом кількох ближчих років по смерті історика, головним чином, у Галичині⁸. У Радянській Україні в цей період все сказане і про М.Грушевського, і про його громадсько-політичну діяльність мовою масово тиражованого друкованого слова зводиться до скупих рядків офіційних некрологів та тексту промови Затонського на похороні історика.

У наступні роки нігілізм щодо особи Великого Всеукраїнця настільки міцно вкорінюється в українській радянській історіографії, що ім'я вченого якщо і проникає на сторінки видань, випущених у 1940-1987 рр., то неодмінно у оточенні означень "буржуазно-націоналістичний", "контрреволюційний" і т.п. Трохи не ексклюзивне право оцінювати громадсько-політичну діяльність найвидатнішого українського історика належить у цьому часі М.Рубачу, котрий стандартно трактує Великого Всеукраїнця як "буржуазного вченого" і "прихильника німецько-австрійської орієнтації"⁹.

За умов, коли в радянській історіографії ім'я М.Грушевського та його спадщина неухильно піддавалися ідеологічним гонінням і тавруванню, центр грушевськознавчих досліджень перемістився в українську діаспору.

Тут один із наріжних каменів у розробку проблематики, пов'язаної з громадсько-політичною діяльністю Великого Всеукраїнця,

⁸ Андрусак М. Михайло Грушевський. Перший президент Української Держави, історик - політик - культурний діяч // Літопис Червоної Калини. - 1935. - № 1. - С.2-4; Витанович І. Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч // Там же. - 1935. - Ч.1. - С.7-15; Падох Я. Грушевський як учитель галицьких українців // Стрийська думка. - 1935. - Ч.37-38.

⁹ Рубач М. Грушевський Михайл Сергеевич // Советская историческая энциклопедия. - М., 1963. - Т.4. - С.857-859; він же. Грушевський Михайло Сергійович // Радянська енциклопедія історії України. - К., 1969. - Т.1. - С.483-484; он же. Грушевський Михайл Сергеевич // Большая советская энциклопедия. - М., 1972. - Т.7. - С.413; він же. Грушевський Михайло Сергійович // Українська радянська енциклопедія. - 2-е. вид. - К., 1979. - Т.3. - С.202.

було закладено В.Дорошенком, з-під пера котрого на рубежі 50-60-х рр. з'являється низка робіт, присвячених даному питанню¹⁰.

Помітне місце у цьому ж тематичному циклі праць посідають статті О.Оглоблина "Михайло Грушевський і українське національне відродження" та "Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934)"¹¹. Проте погляди, викладені у них, щодо значення принципів федералізму та народництва у системі політичного світобачення М.Грушевського, на сьогодні вже є застарілими.

Зі середини 60-х рр. до 1991 р. у розвитку історіографії проблеми тривав другий етап. Найхарактернішим для нього є те, що дослідження громадсько-політичної діяльності М.Грушевського стають систематичними, а у загальному потоці праць з даної проблеми, істотно зростає питома вага наукових праць. Цей етап у розвитку історіографії нерозривно пов'язаний з іменем Л.Винара.

Тема громадсько-політичної діяльності М.Грушевського (1894-1914 рр.) користувалася підвищеним інтересом Л.Винара. Помітний слід у її розробці досліднику вдалося залишити працями "Галицька доба життя Михайла Грушевського", "Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка", "Михайло Грушевський у боротьбі за український університет у Львові", "Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка у Львові (1892-1939)"¹². Відзначимо також, що саме Л.Винар першим в українській історіографії підняв питання про

¹⁰ Дорошенко В. Перший президент відновленої Української держави // Овид. - Чикаго, 1957. - Ч.1. - С.25-26; Ч.2-3. - С.27-31; він же. Заслуги М.Грушевського для української культури // Там же. - Ч.5. - С.18-22; він же. Михайло Грушевський - громадський діяч, політик і публіцист // Там же. - Ч.6. - С.15-19; Ч.10. - С.23-26; Ч.11. - С.18-19; він же. Михайло Грушевський і Іван Франко // Сучасність. - 1962. - № 1, 2.

¹¹ Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Український історик. - 1964. - № 2-3. - С.1-5; він же. Михайло Сергійович Грушевський // Там же. - 1966. - № 1-2. - С.6-14.

¹² Винар Л. Галицька доба життя Михайла Грушевського // Український історик. - 1967. - № 4. - С.5-22; він же. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім.Тараса Шевченка // Там же. - 1969. - № 1-3. - С. 5-46; він же. Михайло Грушевський у боротьбі за український університет у Львові. - Мюнхен, 1968. - 20 с.; він же. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім.Тараса Шевченка у Львові (1892-1930). - Мюнхен, 1970. - 110 с.

причини, передумови та генезу конфлікту в НТШ у 1913 р., котре зараз налічує доволі поважну бібліографію і відповідно знайшло відображення й у даній роботі¹³.

У 1987 р. Т.Приймаком у Торонтському університеті (Канада) було захищено докторську дисертацію на тему "Михайло Грушевський: політика національної культури"¹⁴. Незважаючи на відсутність доступу до грушевськознавчих матеріалів, що перебували у радянських спецфондах, Т.Приймак створив добротне біографічне дослідження, у якому ретельно простежив впливи М.Грушевського на українське національно-культурне життя.

У 1991 р. у розвитку історіографії проблеми розпочався найновіший період, позначений творчою співпрацею українських та зарубіжних вчених. Міцну основу цього етапу заклали численні міжнародні конференції та академії, приурочені до 125-тої річниці від дня народження М.Грушевського, що пройшли у Львові, Івано-Франківську, Парижі, Урбані, Нью-Йорку.

Масове розсекречення архівів та ліквідація спецфондів дозволили значно розширити тематичний спектр досліджень. Помітно зростає увага науковців до проблеми персональних стосунків М.Грушевського¹⁵. Я.Дашкевичем¹⁶, В.Грабовецьким¹⁷ та Б.Якимом

¹³ Винар Л. Михайло Грушевський і загальні збори НТШ у 1913 р. // Український історик. - 1984. - № 1-4. - С.64-81; він же. Замітки до статті Ю.Герича "До біографії М.Грушевського" // Там же. - 1972. - № 1-2. - С. 85-90; Герич Ю. До біографії М.Грушевського (Дещо про конфлікт в НТШ і "донос", якого не було) // Там же. - С.66-84; Грицак Я. Конфлікт 1913 р. в НТШ: причини і причинки // Там же. - 1991. - № 3-4; 1992. - № 1-4. - С.319-332; Пшеничний Є. "...Щадіть цензорського олівця" // Там же. - С.352-361; Горинь В. Останній конфлікт М.Грушевського в НТШ // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. й повід. наук. конф. 26-28 жовтня 1994 р. у Львові. - Львів, 1995. - С.38-40.

¹⁴ Ругмак Т. Mychailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. - Toronto, Buffalo, London, 1987. - 323 p.

¹⁵ Франко З. Михайло Грушевський і Іван Франко // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць та мат. Міжнар. ювілейн. конф. у Львові, присвяч. 125-й річниці від дня народження М.Грушевського. - Львів, 1994. - С.291-295; Мушинка М. Взаємини Степана Рудницького з Михайлом Грушевським // Там же. - С. 296-306; Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич. (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів) // Там же. - С.324-330; Гирич І. Вячеслав Липинський і Михайло Грушевський (До історії політичних і наукових стосунків) // Там же. - С.306-317; він же. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та

вичем¹⁸ робляться перші спроби створити цілісний портрет Грушевського-політика. Політико-правові погляди М.Грушевського активно досліджуються О.Копиленком¹⁹. Окремі аспекти громадсько-політичної діяльності Михайла Сергійовича (1894-1914 рр.) знайшли глибоке і ґрунтовне висвітлення у дисертаційних дослідженнях Л.Кутилової²⁰ та І.Гирича²¹.

Джерельна основа дисертації. Дисертація опирається на широкий джерельний масив опублікованих та неопублікованих матеріалів, умовно згрупувати які можна таким чином: 1) автобіографічні роботи М.Грушевського (щоденники, автобіографії, спогади); 2) наукові, науково-популярні та публіцистичні праці М.Грушевського; 3) листування; 4) періодичні видання; 5) мемуари та щоденники сучасників М.Грушевського; 6) програми, відозви, статuti і діловодчі матеріали політичних та культурно-освітніх інституцій; 7) документація органів державної влади та офіційних установ Росії та Австро-Угорщини.

Один з базисних джерельних блоків роботи склали автобіографічні роботи Михайла Сергійовича, більшість яких на сьо-

суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В.Антоновича. - К., 1994. - С.133-160.

¹⁶ Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський // Україна. Наука і культура: Щорічник. - К., 1989. - Вип.23. - С.192-201.

¹⁷ Грабовецький В. Михайло Грушевський - видатний історик України, громадсько-політичний і державний діяч. - Івано-Франківськ, 1991. - 44 с.

¹⁸ Якимович Б. Михайло Грушевський: начерк політичного портрета // Ратуша. - 1991. - 14 січня; він же. Про політичний портрет М.Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повід. наук. конф. 26-28 жовтня у Львові. - Львів, 1995. - С.268-272.

¹⁹ Копиленко А. Набросок к политическому портрету Михайла Грушевского // Государство и право. - 1992. - № 4. - С.116-122; він же. "Українська ідея" М.Грушевського: історія і сучасність. - К., 1991. - 182 с.; він же. "Я був і застаюся федералістом" (державно-правові погляди М.С.Грушевського) // Радянське право. - 1991. - № 6. - С.49-52.

²⁰ Кутилова Л.О. Проблемы украинского национального движения в творчестве и политической практике М.С.Грушевского: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Томск, 1993. - 19 с.

²¹ Гирич І. Архів М.Грушевського як джерело до вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1995. - 24 с.

годні вже опублікована²². З неоприлюднених чи оприлюднених частково матеріалів цього циклу, що знайшли своє застосування у дисертації, передусім слід виділити щоденники 1888 - 1894²³ і 1904-1910 рр.²⁴

До найбільш важливих комплексів джерел, безперечно, необхідно віднести й листування. Так, зокрема, значущість цього блоку документів була особливо суттєвою для дослідження початково-го періоду громадсько-політичної діяльності М.Грушевського та вивчення стосунків вченого з галицькими націонал-демократами.

Досить значна частина епістолярію, використаного у дисертації, є опублікованою²⁵. Неопублікований епістолярій найширше представлений у роботі матеріалами з фонду 1235 "Грушевські - історики, філологи" Центрального державного історичного архіву України у м.Києві. Разом з тим автором широко вводяться до нау-

²² Грушевський М. Автобіографія. - Львів, 1906; він же. Автобіографія. - К., 1926; він же. Як мене спроваджено до Львова // Діло. - 1898. - 22 червня; він же. Споми-ни // Київ. - 1988. - № 9-12; 1989. - № 10-12; 1993. - № 2-3; він же. Щоденник (1883-1888 рр.) // Київська старовина. - 1993. - № 3-5.

²³ Щоденник підготований до друку Л.Зашкільняком.

²⁴ Щоденник підготований до друку і частково опублікований І.Гиричем (Гирич І. Щоденник (1904-1910 рр.) // Київська старовина. - 1995. - № 1. - С.10-30). Загальні описи цих щоденників див.: Зашкільняк Л. Щоденники М.Грушевського як джере-ло до вивчення життя і діяльності вченого // Другий міжнародний конгрес українців: Доп. і пов. - Львів, 1994. - Ч.1. - С.288-291; Гирич І. Щоденник М.Гру-шевського як історичне джерело // Український історик. - 1991. - № 3-4; 1992. - № 1-4. - С.344-351.

²⁵ Нечуй-Левицький І.С. Збір.тв.: У 10 т. - К., 1968. - Т.10; Франко І. Збір.тв.: У 50 т. - К., 1986. - Т. 50; Назаренко В. Чотири листи М.Грушевського до В.Анто-новича // Український історик. - 1991. - № 3-4; 1992. - № 1-4. - С. 412-415; Гирич І., Гирич В. Листування М.Грушевського до О.Грушевського (до проблеми взаємин двох братів) // Там же. - С.416-432; Ситник О. Листи В.Антонівича до М.Грушевського // Там же. - С. 396-411; Музичук О. Листи Симона Петлюри до М.Грушевського // Там же. - С. 438-448; Бурлака Г. Листи М.Грушевського до І.Франка // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.Грушевсь-кого. - К., 1992. - С.244-260; вона ж. Листи М.Грушевського до О.Кониського // Ук-раїнський історик. - 1994. - № 1-4. - С.117-134; Гирич І., Синицина В. Із листуван-ня С.Єфремова та М.Грушевського // Записки НТШ. - 1992. - Т.224. - С.334-372; Дудко В. Фрагменти епістолярного діалогу (Листи М.М.Коцюбинського до М.С.Грушевського) // Дніпро. - 1989. - № 9. - С.120-123; Гісцова Л. Листи М.Коцю-бинського до М.Грушевського // Записки НТШ. - 1992. - Т.224. - С.289-294.

кового обігу фрагменти неопублікованого листування з особистих збірок С.Єфремова, І.Нечуя-Левицького, Гр.Коваленка-Коломацького, П.Стебницького, Є.Чикаленка (Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім.В.Вернадського), Ф.Вовка (Інститут археології НАН України), Ю.Романчука, Я.Веселовського, К.Студинського, Т.Реваковича, М.Федюшки, Ст.Томашівського (Центральний державний історичний архів України у м.Львові), О.Барвінського та В.Гнатюка (Львівська наукова бібліотека НАН України ім.В.Стефаніка).

Цінним джерелом для вивчення діяльності М.Грушевського у 1894-1914 рр. є періодичні видання ("Літературно-Науковий Вістник", "Зоря", "Правда", "Душпастирь", "Діло", "Руслан", "Громадський голос", "Галичанин", "Киевлянин", "Український Вестник", "Громадська Думка", "Рада", "Przeźąd Polski" та деякі інші часописи). Ще одну групу джерел становлять спогади (О.Лотоцького, Є.Чикаленка, О.Барвінського, В.Левицького, П.Мілюкова, М.Карсева, Г.Берло). При опрацюванні цих матеріалів враховувались передумови, причини та обставини їх написання і публікації, авторський суб'єктивізм у оцінюванні осіб, подій та явищ.

Джерельну основу дослідження суттєво доповнює добірка документації вищих органів державної влади та офіційних установ Росії та Австро-Угорщини, представлена матеріалами з фондів "Київське губернське жандармське управління" (ф.274) ЦДІА України у м.Києві, "Галицьке намісництво" (ф.146) ЦДІА України у м.Львові, "Львівський королівський університет" (ф.26) Державного архіву Львівської області.

Методологічна основа дослідження. Дисертація побудована на методологічних принципах об'єктивності та історизму. При розв'язанні конкретних дослідницьких завдань автор послуговувалася описовим, порівняльним, системним та аналітико-синтетичним методами.

Основна мета дисертації - дослідити громадсько-політичну діяльність М.С.Грушевського у контексті розвитку українського національного руху. Дисертант не ставила перед собою цілі розглянути всі аспекти багатогранної діяльності М.Грушевського.

1894-1914 рр., а сконцентрувала увагу на вирішенні таких дослідницьких завдань:

1. Простежити процес формування суспільно-політичних поглядів М.Грушевського.
2. Розкрити специфіку початкового періоду громадсько-політичної діяльності молодого вченого у Галичині.
3. З'ясувати головні фактори, що зумовили перехід Михайла Сергієвича з консервативно-угодовського до ліберально-опозиційного табору.
4. Відслідкувати динаміку змін у взаєминах М.Грушевського з українськими організаціями національно-демократичного спрямування в Галичині.
5. Проаналізувати вплив історика на становлення українського парламентаризму в Російській імперії.
6. Дослідити відображення "української ідеї" у видавничій діяльності М.Грушевського львівського періоду.
7. Визначити місце та роль М.Грушевського у суспільно-політичному житті України кінця XIX - початку XX ст.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що це одна з перших в українській історіографії спроб комплексно оцінити громадсько-політичну діяльність М.Грушевського в галицький період. Дисертант пропонує своє бачення раніше неохоплених увагою дослідників тем "Михайло Грушевський і національно-демократичний рух у Галичині", "'Українська ідея" у видавничій діяльності М.Грушевського", подає вільний від ідеологічних нашарувань погляд на проблему формування суспільно-політичних поглядів М.Грушевського. У процесі підготовки дослідження дисертанту вдалося виявити та ввести до обігу значну кількість неопублікованих матеріалів, мало- або й зовсім невідомих архівних документів, які проливають світло на невідомі фрагменти життя та діяльності вченого.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

1. Громадсько-політична діяльність М.Грушевського (1894-1914 рр.) мала широкий всеукраїнський характер. Саме у галицький період, користуючись водночас статусами російського підданого та австрійського професора, М.Грушевський мав можливість значно ефективніше, ніж в інші періоди свого життя, втручатися та впливати на громадсько-політичне життя порізнених державними кордонами українських земель. Характерно, що така роздвоєність

становища не дозволяє М.Грушевському в повній мірі заявити про себе у практичній політичній діяльності, через що у галицькій добі він виступає радше як політолог-аналітик, аніж політик-практик.

2. У галицькій добі свого життя М.Грушевський твердо і неухильно сповідує політичний центризм. При чому центризм для нього не лише політичне кредо, але й один з провідних орієнтирів практичної політики.

3. Перші чотири роки, проведені М.Грушевським у Львові, складають особливий період галицької доби його життя, що характеризується наявністю помітних впливів на його діяльність ідеологічних імперативів Київської Громади та поступовим відходом молодого вченого з ідейних позицій лоялізму.

4. Різде відмежування М.Грушевського від політики УНДП у 1900-1914 рр. не слід розцінювати як відхід історика від ідейних постулатів націонал-демократизму. За ними стояло не що інше як незгода М.Грушевського з галицьким партикуляризмом та курсом націонал-демократів на всеохоплюючий контроль над українською суспільністю у Галичині.

5. У становленні українського парламентаризму у Російській імперії М.Грушевський відіграв одну з провідних ролей. Намагання вченого оперти українську парламентарну політику і у Росії в 1906-1907 рр. на засадах автономізму та опозиційності свідчать про його прагнення представити світу український парламентаризм як цінний феномен.

6. Видавнича спадщина М.Грушевського 1894-1914 рр. служила потужним джерелом випромінювання "української ідеї" і була ефективним стимулятором тогочасних українських консолідаційних змагань.

Науково-практичне значення даного дослідження полягає у тому, що нагромаджений у ньому фактаж, теоретичні положення та висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць та навчальних посібників з історії України, історії національних рухів, історії політично-правової думки, історії формування національної системи освіти та науки, історії національної видавничої справи, грушевськознавства. Окремі матеріали дисертації можуть знайти своє застосування при укладанні 70-томного

зібрання творів М.Грушевського та побудові експозицій у музеях відповідного профілю.

Дисертація апробована шляхом її обговорення на засіданнях кафедри політичної історії Львівського державного університету ім.І.Франка, через публікації та виступи на конференціях: "Товариство "Провіта" і західноукраїнське національне відродження в контексті культурно-політичного розвитку народів Австро-Угорщини" (Львів, 1993), "Львів: історія, населення, культура" (Львів, 1994), "Михайло Грушевський і Західна Україна" (Львів, 1994), "Українська періодика: історія і сучасність" (Житомир, 1994), "Книга в соціокультурному просторі (досвід книговидання ХІХ-ХХ ст. і сучасні проблеми)" (Львів, 1995).

СТРУКТУРА І КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми, визначено предмет, об'єкт та хронологічні рамки дослідження, охарактеризовано історіографічну, джерельну і методологічну канву роботи, сформульовано мету, завдання та науково-практичне значення дисертації.

У першому розділі "*Формування суспільно-політичних поглядів М.Грушевського і початки його громадсько-політичної діяльності в Галичині*" виділено та охарактеризовано основні етапи у розвитку політичного світобачення М.Грушевського до його переїзду до Львова, з'ясовано основні фактори, що вплинули на цей процес, розкривається громадсько-політичний аспект початкового періоду галицької доби життя історика.

Аналіз автобіографічної спадщини М.Грушевського дозволяє у процесі формування його суспільно-політичних поглядів виділити два основні етапи.

Перший період охоплює дитячі та гімназійні роки. Політичний світогляд М.Грушевського на цьому хронологічному відрізку формувався "в поміркованім, ліберальнім напрямі з народницькими

ухилами, з культурно-національною закраскою", а головними факторами впливу на цей процес виступали родинне оточення та самоосвіта. Показово, що вже на цьому етапі М.Грушевський виразно формулює політичну мету свого життя. "Я мрію про об'єднання України, - пише Михайло у своєму щоденнику, - і боротьбу все життя для цієї мети"²⁶.

Як важливий психологічний чинник, що загострив увагу М.Грушевського на національному факторі, дисертант виділяє неповагу до національних почуттів учнів, яка панувала у тифліській гімназії. Будучи за своєю внутрішньою природою досить екзальтованою особистістю, Михайло боляче переживав насмішки над своєю українською вимовою, які переслідували його у школі. Однак цей момент не пробуджував у гімназиста почуття меншевартості, а радше спонукав до самоізоляції й стимулював самостійне вивчення українознавчої літератури.

Дисертантом зроблена спроба реконструювати список приватної лектури, що мала вплив на формування суспільно-політичних поглядів гімназиста М.Грушевського. Серед періодичних видань одне з чільних місць у цьому переліку посів журнал "Київська старина", що надав М.Грушевському громадського світогляду, розкрив перед ним картину тодішнього українського життя і національного руху, ідейно зблизив з М.Костомаровим та В.Антоновичем, у яких хлопець заочно відчув своїх наставників.

Важливе значення для кристалізації політичного світогляду мали праці М.Костомарова "Дві руські народності" та "Думки про федеративний початок давньої Русі". Провідні ідеї цих праць - імператив федералізму та концепція окремішності української нації - посівши визначне місце у системі політичного світобачення М.Грушевського ще у гімназійні роки, не знецінюються і не втрачають своєї актуальності й у більш зрілому віці.

Певною віхою у розвитку політичного світобачення М.Грушевського стало ознайомлення з працею "Історія слов'янських літератур" О.Піпіна та В.Спасовича, яка збудила в гімназистові романтичні слов'янофільські ілюзії. А втім прихильність М.Гру-

²⁶ ЦДДА України у м.Львові. - Ф.401. - Оп.1. - Спр. 59. - Арх.49.

шевського до слов'янської ідеї не мала нічого спільного з неослов'янофільськими теоріями, що почали виникати і культивуватися в російському суспільстві під впливом переможної російсько-турецької війни 1877-1878 рр. На противагу панславістській ідеології слов'янська спільнота виступала в його очах стимулятором змагань до пробудження національного життя і, власне, в такому контексті у Михайла викликала захоплення думка про "запомагання спільним слов'янським добром там, де бракувало власної національної традиції"²⁷.

Другий період - університетський - охоплює 1886-1894 рр. На цьому етапі політичний світогляд М.Грушевського формується під впливом Київської Громади, викладацького середовища університету, самоосвіти. Цей період характеризується зміцненням у світобаченні молодого історика трьох провідних моментів - ліберального, національного і соціального, які відіграють неабияку роль у його подальшій політичній діяльності.

М.Грушевський їхав до Галичини прихильником "нової ери". Однак зближення з радикалами та тісніше ознайомлення зі стилем і методами "новоєрівської" політики спричинює кардинальний перелом у системі його політичного світобачення та зумовлює перехід молодого професора із консервативно-угодовського до ліберально-опозиційного табору.

У другому розділі *"Михайло Грушевський і український національно-демократичний рух у Галичині"* на широкому фоні галицького суспільно-політичного життя розкриваються взаємозв'язки вченого з українськими громадсько-політичними та культурно-освітніми організаціями краю національно-демократичного спрямування. Особливу увагу сконцентровано на висвітленні динаміки стосунків вченого з національно-демократичною партією та розкритті сутності й причинно-наслідкової природи конфліктів Михайла Сергійовича з керівництвом цієї організації.

М.Грушевський їхав професорувати до Львова, націлений на створення у Галичині потужного українського культурно-національного центру й виконання цієї місії, без сумніву, вимагало від

²⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 12. - С.122.

нього якнайтіснішої співпраці з галицькими українцями. Тому-то по приїзді до Львова М.Грушевський не уникає контактів з жодним з галицьких українських угруповань, хоч найтісніші зв'язки підтримує з ідейно близькими йому консервативними народовцями та радикалами. Натомість з усіх галицьких політичних угруповань найбільшу зацікавленість у налагодженні контактів з М.Грушевським виявили радикали, котрі вбачали у молодому професорові фігуру, спроможну очолити процес консолідації українських партій у Галичині.

Аналіз громадсько-політичної діяльності М.Грушевського у перші роки його перебування у Львові дозволяє твердити, що ставка радикалів на молодого вченого була цілком виправданою. Протягом доволі короткого проміжку часу М.Грушевський з противника консолідації українських партій у Галичині перетворюється в активного учасника і навіть одного з керівників інтеграційного процесу, підсумковим актом якого стало утворення національно-демократичної партії.

На установчому з'їзді національно-демократичної партії М.Грушевського було обрано до керівних органів партії Тіснішого та Ширшого Народного Комітетів. Проте уже в перші місяці існування у керівництві УНДП виникли серйозні протиріччя, внаслідок яких 20 березня 1900 р. М.Грушевський склав з себе обов'язки члена Тіснішого та Ширшого Народного Комітетів. За визнанням самого історика, вчинити так його спонукали дві причини - невходження до партії частини радикалів та непогодження з курсом партійного керівництва на обмеження та сковування самостійності національного громадського життя. Що ж до приводу настільки різкого відмежування М.Грушевського від тактики національно-демократичної партії на початку 1900 р., то його дала спроба націонал-демократів шляхом реформування "Просвіти" утвердити свій вплив над цією громадсько-політичною організацією.

Окреме місце у розділі відведено постановці питання про тривалість перебування М.Грушевського у рядах національно-демократичної партії. Порушуючи його, автор наголошує на тому, що вихід М.Грушевського з Тіснішого та Ширшого Комітетів УНДП не слід ототожнювати з його цілковитим розривом з

партією. М.Грушевський таки продовжує перебувати в УНДП, хоч разом з тим і самоусувається від участі у партійній діяльності. Інша річ, що на певному етапі він перестає вважати себе членом цієї партії. Але, очевидно, це сталося не раніше 1907 р., оскільки ще в самому кінці 1906 р. Михайло Сергійович не виключав для себе можливості повторного входження до Тіснішого та Ширшого Комітетів УНДП.

1906 рік знаменує початок нового етапу у взаєминах М Грушевського з УНДП. Після періоду гострої конфронтації 1904-1905 рр. вчений знову повертається до співпраці з нею. Важливою передумовою такого потепління у стосунках вченого з УНДП стає перспектива запровадження загального виборчого права при виборах до австрійського парламенту, яка зроджує у Михайла Сергійовича надії на зміцнення позицій українського парламентаризму у Габсбурзькій імперії.

Однак уже початки співпраці у парламентарній сфері виявили значні відмінності між поглядами М.Грушевського на українську парламентарну політику і тактикою націонал-демократичного депутатського корпусу. Особливо неприйнятним для Михайла Сергійовича було активно культивоване галицькими націонал-демократами угодовство. По-перше, М.Грушевський виразно усвідомлював, що за умов, коли українські землі перебувають у складі вороже настроєних одна щодо одної держав, будь-яке загравання українства з урядовими колами своєї країни неминуче суперечитиме загальнонаціональним інтересам та зміцнюватиме партикулярні тенденції в українському суспільстві. По-друге, він був переконаний, що "українство може опертися тільки на своїх масах і тільки з ними може дійти ... реальної сили і значіння; а сим масам угодовою дорогою воно не дістане трівких і сильних підстав розвою, сили і значіння"²⁸.

Період 1907-1911 рр. розглядається дисертантом як доба інтенсивного наростання кризових явищ у взаєминах між М.Грушевським та керівництвом національно-демократичної партії, що 29 червня 1913 р. переросли у відкритий конфлікт на форумі НТШ.

²⁸ Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок // ЛНВ. - 1910. - Т.49. - С.55.

На думку дисертанта, центральною причиною виникнення цього зіткнення був галицький партикуляризм. З позицій віддаленої історичної перспективи правота у конфлікті залишається за М.Грушевським та уособлюваною ним тенденцією всеукраїнського універсалізму.

У третьому розділі *"Михайло Грушевський і становлення українського парламентаризму в Російській імперії"* висвітлюється вплив вченого на розвиток українського парламентарного руху, розкриваються його концептуальні підходи до актуальних для українства в 1905-1914 рр. думських проблем та з'ясовується його роль в історії українського парламентаризму.

З ослабленням російського самодержавно-бюрократичного режиму внаслідок війни з Японією (1904-1905 рр.) у М.Грушевського з'являються надії на реформування Росії та зміцнення позицій надніпрянського українства. Цей поточний момент Михайло Сергійович прагне повноцінно використати для активізації українського руху в Росії, й тому саме сюди практично уже з кінця 1904 р. він цілеспрямовано переносить центр своєї громадсько-політичної діяльності.

В нових умовах головними щодо національних змагань М.Грушевський вважав завдання консолідації української нації та надання українському рухові політичного й економічного статусів, бо "зістатися ... при самих ідеях етнографічної народности значило б засудити себе на неозначений час на летаргічне вегетованне"²⁹. Як переконаний еволюціоніст досягти таких позитивних зрушень він сподівався, опираючись на легітимні методи, а особливі надії покладав на такий сильнодіючий засіб, як парламентаризм.

1905 рік М.Грушевський ефективно використовує для створення організаційного підґрунтя українського парламентаризму. Так, зокрема, влітку 1905 р. Михайло Сергійович виступив у ролі посередника у переговорах між українськими радикалами та демократами, що увінчалися створенням партії-родоначальниці українського парламентаризму у Російській імперії. Значною мірою завдяки зусиллям М.Грушевського постає й Союз Автономістів-

²⁹ Грушевський М. Українство і питання дія в Росії // ЛНВ. - 1905. - Т. 30. - С.5.

Федералістів, котрий у 1906 р. з координаційної організації недержавних народностей Росії перетворюється у центристське парламентське об'єднання у І Думі, за участю багатьох національних фракцій і, в тому числі, Української Громади.

Винятково важливе значення для становлення українського парламентаризму у російському політико-юридичному просторі мав приїзд М.Грушевського до Петербурга у травні 1906 р. Без перебільшення можна твердити, що з появою вченого у російській столиці український парламентаризм стає прогнозованим явищем, опертим на засадах всеукраїнського універсалізму. Попри те, що вже на початку роботи Думи питання децентралізації державного устрою під приводом неправоздатності парламенту було зняте кадетами з порядку денного сесії, М.Грушевський продовжив прокламати йому дорогу в актовий зал Таврійського палацу. Для проголошення з думської трибуни він пише Декларацію про автономію України, у якій наголошує на необхідності загальної національно-територіальної перебудови Росії.

Крім Декларації про автономію, для потреб української парламентської групи М.Грушевський створює оригінальну концепцію розв'язання аграрного питання в Росії. Виходячи з того, що аграрне питання потребує якнайшвидшого вирішення, вчений пропонував винести на розгляд Думи максимально спрощений аграрний законопроект, котрий включав би лише три постанови: 1) про примусове відчуження в інтересах землеробських класів будь-якого виду земельних надлишків; 2) про формування з відчужених земель фондів, з яких землероби отримуватимуть у користування ділянки за певною нормою; 3) про створення місцевих земельних комітетів у невеликих районах, що відзначаються єдністю економічних, колонізаційних, етнографічних та т.п. факторів.

З розпуском ІІ Державної Думи традиція українського парламентаризму в Російській імперії переривається, а разом з тим змінюється й парламентарна тактика М.Грушевського. Відтак предметом особливої опіки вченого стає українська парламентарна політика в Австро-Угорщині. Що ж до Росії, то тут втрата можливостей створення поступової української фракції у Думі підштовхує М.Грушевського до пошуку тісніших контактів з ненаціональними

прогресивними парламентськими групами, й особливо з кадетами. Історик робить це цілком свідомо, щоб хоч таким чином добитися постановки українського питання у російському парламенті. Щоправда, домогтися помітного прориву у цьому напрямі йому вдається лише в 1913-1914 рр.

Отже, з іменем М.Грушевського тісно пов'язана рання доба українського парламентаризму у Російській імперії. Михайло Сергійович істотно збагачує її активною участю у творенні загальнотеоретичної архітекτονіки українського парламентаризму, конструктивною діяльністю по налагодженню контактів українських думських фракцій зі співзвучними організаціями та групами інших народів, послідовною пропагандою національної програми та агітацією проти антиукраїнських рішень.

У четвертому розділі "*"Українська ідея" у видавничій діяльності М.Грушевського*" розкривається пропагандистська спрямованість видань, здійснених Михайлом Сергійовичем, з'ясовуються ідейні принципи, якими вчений послуговувався у видавничо-редакторській праці, висвітлюється боротьба М.Грушевського за розширення ареалу розповсюдження "української ідеї".

Видавнича діяльність М.Грушевського націлена на пропаганду "української ідеї" як у власне українському етнічному просторі, так і поза ним. Причому у позаукраїнському середовищі М.Грушевський особливо інтенсивно веде пропагандистську діяльність у колі росіян та інших народів Російської імперії, розглядаючи їх як ту подієтнічну силу, котра б найбільш дійово могла сприяти втіленню українських домагань у життя.

Надзвичайно важливе значення для підсилення звучання "української ідеї" як у внутрішньонаціональному просторі, так і поза ним мало запровадження М.Грушевським у широкий обіг через видавничу діяльність термінів "Україна", "український". Адже тим самим було покладено початок інтенсивному витісненню з ужитку категорій "руський", "малоросійський", які протягом століть сприяли ототожненню українців з росіянами, а отже, українська нація, таким чином, піднімалася на якісно новий щабель національної ідентифікації.

Для М.Грушевського багато значить перетворити поняття "Україна" у стійкий етнічно-територіальний символ. А звідси і та виняткова увага, яку він приділяє уміщенню на сторінках найрізноманітніших видань віньєток, додатків, ілюстрацій із зображенням карти України. Про дійовість цього способу пропаганди "української ідеї" свідчить озлоблена реакція на появу такого ілюстративного матеріалу російських шовіністів. Зокрема, відомий українофоб А.Стороженко у праці "Происхождение и сущность украинофильства" з приводу заставки у вигляді карти України на сторінках "Ukrainische Rundschau"³⁰ писав так: "На обложке каждого номера "Украинского Обозрения" печатается карта "Украины" от Астрахани и Саратова до Кракова и Люблина, чтобы немцы наглядно уразумели, какую будущность сулит им возможность распространить свое политическое, экономическое и культурное влияние на столь обширные и богатые области южной и западной России"³¹.

"Українська ідея" червоною ниткою проходить через усю діяльність М.Грушевського, пронизуючи його популярні, науково-популярні і наукові проекти.

Будучи переконаним у тому, що культурне обличчя нації значною мірою визначається її видавничою продукцією, М.Грушевський через свої книги та періодику намагався створити українству імідж поступового та демократичного руху. Саме тому попри диференційоване цільове призначення кожного видавничого проекту вченого, всіх їх об'єднував поступовий демократичний характер.

У видавничій діяльності М.Грушевського глибоко закладено постулат всеукраїнства. Своєю видавничою діяльністю вчений практично створює умови формування загальноукраїнської літературної мови. Дбаючи про витворення єдиного українського культурного простору як необхідної умови формування одноцільної новітньої нації, у 1907 р. Михайло Сергійович переносить у російську Україну діяльність "Українсько-Руської Видавничої Спілки" та переміщує до Києва видання "Літературно-Наукового Вістника".

³⁰ Ідея створення такої віньєтки належала саме М.Грушевському.

³¹ Стороженко А. Происхождение и сущность украинофильства. • К., 1912. - С.52.

Пропаганду ідеї єдиної соборної України М.Грушевський здійснює через підбір творів та авторів до своїх видань, більш-менш рівномірний розподіл публіцистичних матеріалів, що стосуються Наддніпрянщини та Надністрянщини, свідоме уникнення у редактованих ним органах постановки проблем, які могли провокувати напруженість у взаєминах східно- та західноукраїнського громадянства.

У висновках узагальнено основні результати дослідження. Дисертант констатує, що громадсько-політична діяльність М.Грушевського в галицький період мала широкий всеукраїнський характер і справила значний вплив на розвиток українського суспільно-політичного і культурно-національного життя. Автор наголошує на тому, що об'єктивно ця діяльність була націлена на самоствердження української нації та створення передумов державності і соборності України.

Основні результати дослідження викладені автором у таких публікаціях:

1. Михайло Грушевський і становлення українського приватного шкільництва у Галичині // Гуманітарна освіта і проблеми духовного відродження України. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції у Львові 21-22 березня 1994 р. - Львів, 1994. - С.152-153.
2. Приїзд М.Грушевського до Львова // Львів: історія - населення - культура. Тези доповідей та повідомлень українсько-польської наукової конференції. - Львів: ЛДУ, 1994. - С.21-22.
3. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою (1894-1898 рр.) // Україна в минулому. - Київ-Львів, 1994. - Вип. V. - С.108-122.
4. Михайло Грушевський і становлення української періодики для народу // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської наукової конференції 21-22 грудня 1994 р. - Львів-Житомир, 1994. - С.147-149.
5. З автобіографічної спадщини М.С.Грушевського // Старожитності. - 1994. - № 7-8. - С.6.
6. З історії видання книги М.Грушевського "Про старі часи на Україні" // Книга в соціокультурному просторі (Досвід книговидання XIX-XX ст. і сучасні проблеми). Доповіді і повідомлення міжнародної конференції у Львові 3-5 травня 1995 р. - Львів, 1995. - С.103-105.
7. М.Грушевський і створення національно-демократичної партії // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді та повідомлення наукової конференції у Львові 26-28 жовтня 1994 р. - Львів: Світ, 1995. - С.277-280.
8. Формування суспільно-політичних поглядів М.Грушевського // Студії політологічного центру "Генеза". - 1995. - № 5. - С.318-322.
9. М.Грушевський і українська національно-демократична партія // Студії політологічного центру "Генеза". - 1996. - № 2. - С.142-145.

Valentyna Kukhar. Public and political activity of M.Hrushevsky (1894 - 1914).

A dissertation submitted in fulfilment of the requirements for the academic degree of Candidate of Historical Studies, Specialisation 07.00.01 - History of Ukraine. Lviv State University, Lviv, 1997

The text of the dissertation to be defended deals with the public and political activity of M.Hrushevsky during the years of 1894-1914. Main stages of the development of social and politic views of M.Hrushevsky are characterized as well as his relations with ukrainian public and political organizations. His influence on the formation of ukrainian parliamentarism and significance of his publishing activity for propoganding "ukrainian idea" are also analysed.

Кухар В.Н. Общественно-политическая деятельность М. Грушевского (1894 - 1914).

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. Львовский государственный университет, Львов, 1997.

Защищается рукопись диссертации, содержащей исследование общественно-политической деятельности М. Грушевского в 1894 - 1914 гг. В работе охарактеризованы основные этапы в развитии общественно-политических взглядов М. Грушевского, раскрываются взаимосвязи ученого с украинскими общественными и политическими организациями, анализируется его влияние на процесс формирования украинского парламентаризма и значение его издательской деятельности для пропаганды " украинской идеи " .

Ключові слова: М. Грушевський, український рух, український парламентаризм, видавнича діяльність.

076070

AB 36.707